

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ОСВІТНЬОЇ ПРАКТИКИ

УДК 27 – 789.5 : (4) – 053.81

ОЛЕКСАНДР ЛАВРІНЕНКО

(Київ)

ДУХОВНО-ПЕДАГОГІЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ПРОТОРЕНЕСАНСНОГО РУХУ «DEVOTIO MODERNA» У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО УНІВЕРСУМУ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ

Стаття присвячена концептуальному аналізу впливу етико-антропологічних і духовно-педагогічних ідей пізньосередньовічного релігійно-просвітницького руху «Devotio Moderna» («Нове благочестя») на формування аксіологічних та онтологічних засад педагогічної системи ордену єзуїтів. У центрі уваги автора проторенесансні витоки таких єзуїтських педагогічних пріоритетів як індивідуалізація дидактично-виховних методів, етико-моральна орієнтація моделювання педагогічного середовища, положення про особистісні зусилля та духовну активність як шлях формування і самовиховання молоді, звеличення й розбудову талантів і здібностей учнів, єдність індивідуального та колективного в організації освітньо-виховного процесу. Автор дійшов висновку про те, що духовно-педагогічні вектори «Нового благочестя» відіграли вагомую роль у формуванні педагогічної ідентичності Товариства Ісуса, у ціннісно-смісловій основі якої було поставлено християнсько-гуманістичні магістралі активної духовності, індивідуального благочестя і педагогіки молитви.

Ключові слова: орден єзуїтів (Товариство Ісуса), педагогічна система, «Devotio Moderna» («Нове благочестя»), духовно-педагогічні цінності, дидактично-виховні смисли, проторенесансний рух, християнський гуманізм, релігійно-етичне вчення, Фома Кемпійський, Ігнатій Лойола.

Інституціонування сучасної освітньої карти України пов'язане з пошуком методологічних засад моделювання інноваційного розвитку педагогічного середовища. У такій дискусії учені, освітяни, громадськість і політики дедалі частіше говорять про ціннісно-культурологічні пріоритети, що мають прийти на зміну сциєнтистському критерію побудови системи національної освіти. Усвідомлення необхідності конструювання ціннісно-сміслового ядра і стан відкритості інноваціям в освітній галузі є природними з огляду на час трансформацій, що сьогодні переживає соціогуманітарний простір України.

Історико-педагогічний досвід свідчить, що серйозні зміни в педагогічних установах суспільства супроводжували людство у всі періоди структурних перебудов соціального ладу. Особливо яскраво ціннісно-сміслові зміни як чинник появи нових моделей освіти виявили себе в епоху «осені Середньовіччя», коли відбувалася гостра боротьба за «емансипацію» людини, її особистісний суверенітет, а на зміну категоріям «колективного», актуальності набували цінності індивідуального. Промовистою історичною ілюстрацією наведе-

них тверджень була генеза педагогічної системи ордену єзуїтів, що за рівнем теоретичного обґрунтування, сміливістю новацій, обсягом нормативного забезпечення та масштабами впровадження по праву вважалася педагогічною парадигмою європейської цивілізації у ранній Новий час [7, с. 380].

Організаційно-педагогічні та методико-технологічні здобутки освітньої системи Товариства Ісуса, без сумніву, були обумовлені синтезним характером її ціннісно-сміслових засад, що акумулювали престиж пізньосередньовічних (проторенесансних), ренесансних, християнсько-гуманістичних і посттридентських духовно-педагогічних стратегій. Одним із впливових чинників формування ціннісно-сміслового універсуму педагогічних ініціатив учителів-єзуїтів було релігійно-етичне вчення нідерландського руху «*Devotio moderna*» («Нового благочестя»), проторенесансна етико-моральна й духовно-релігійна аргументація якого була практично втілена в побудові єзуїтської суттєво нової дидактично-виховної моделі, що за своєю структурою, формами і методами значно випередила рівень розвитку тогочасної педагогічної практики [2, с. 140].

Історіографічні рецепції педагогічної системи Товариства Ісуса представлені значним обсягом наукових праць таких національних і зарубіжних учених як О. Андреев, Т. Блінова, Л. Брагіна, Г. Бьомер, Б. Год, Т. Гризінгер, Ж. Губер, М. Інґльот, В. Кіку, В. Кметь, А. Коваль, Ж. Лакутюр, М. Любович, В. Лявшук, Г. Навольська, А. Папазова, Л. Посохова, Л. Ранке, С. Серяков, М. Філіппсон, Т. Шевченко, К. Шмідт, Д. Шмонін, Н. Яковенко та інші. Історичні та історико-педагогічні аспекти «Нового благочестя» представлені в працях учених значно менше. Серед досліджень, у яких міститься аналіз релігійно-етичного вчення та педагогічно-просвітницької практики руху «девотон» слід назвати наукові доробки І. Григор'євої, Т. Гур'янової, М. Логутової, Дж. Оммена, Р. Поста, С. Сінґалевича, А. Чистозвонова та інших. Попри те, що на користь тверджень про відтворення та розвиток релігійно-етичного вчення «Нового благочестя» в організаційно-ідеологічних засадах педагогічної системи єзуїтів свідчить чимало опублікованих джерел, наукові праці які б розвинули дискусію про характер та особливості такої взаємодії нам невідомі. Лише окремі рядки, про вплив духовно-релігійних ідей руху «девотон» на становлення ігнатіанської духовності, а відтак ігнатіанської педагогіки знаходимо в працях зарубіжних учених Ж. де Гібера [1] та Ш. Кіхле [6]. Відтак, відсутність вивчення специфіки та форм ідейно-організаційної взаємодії «Нового благочестя» і педагогічної ініціативи учителів-єзуїтів, сила та масштабність їхнього впливу на формування педагогічного мислення у ранній Новий час й вмотивували тематизацію представленого дослідження, визначили його новизну, пізнавальне та практико-орієнтоване спрямування.

Мета статті вбачається в історико-педагогічному аналізі впливу етико-антропологічних і духовно-педагогічних ідей проторенесансного руху «Нового благочестя» на генезу ціннісно-сміслового ядра педагогічної системи Товариства Ісуса.

Становлення педагогічної ініціативи ордену єзуїтів відбувалося в епоху глибоких соціокультурних, духовно-релігійних і світоглядних змін, масштабність і цивілізаційне значення яких виправдали ціннісно-смісловий синтез як магістральну лінію побудови її ідейно-педагогічної ідентичності. Багатови-

мірність педагогічної системи ордену єзуїтів була обумовлена багатовекторним впливом на формування її принципово-сміслових засад ранньомодерних культурно-аксіологічних і філософсько-антропологічних парадигм («паризького методу», пізньосередньовічного благочестя, ренесансного і християнського гуманізму, пост-тридентської духовності), особливе місце серед яких належало нідерланському релігійно-етичному вченню «Нове благочестя».

«Devotio moderna» – пізньосередньовічний релігійно-просвітницький рух, що виник наприкінці XIV століття у Північних Нідерландах як ідеологія відновлення у тогочасному суспільстві духовно-моральних норм життя ранньохристиянської апостольської церкви. Рух «девотон» відомий, також, під назвою «Брати спільного життя», адже головною організаційною формою його існування була діяльність напівсвітських общин і монастирів Віндсгеймської конгрегації [8, с. 64]. Лідери «Нового благочестя» (Герт Гротте, Фома Кемпійський, Йоган Бусх, Флоренс Радевейн, Герард Зербольт) закликали до морального самовдосконалення шляхом глибоко усвідомленого й особистісного ставлення до християнських істин [10, с. 162]. Попри те, що витoki руху «Devotio moderna» належали пізньосередньовічній схоластичній свідомості та були міцно пов'язані з ідеями «колективного» і чеснотами смиренності, споглядання та аскетизму, його характер і спрямованість лежали в нових координатах духовної активності й особистісного самовдосконалення шляхом мобілізації сил, докладання індивідуальних зусиль і духовної праці. Як стверджував Дж. Оммен, «Нове благочестя» – це вчення діяльних чеснот і проповідь практичного богослов'я, а його доктрина духовного життя як споглядання Божества – це доктрина активного прояву доброчесності [12, с. 214, 215, 219].

«Нове благочестя» було одним із центрів духовного життя і духовного впливу в європейському суспільстві ранньомодерної доби. Попри те, що за своїм змістом вчення було релігійно-просвітницьким рухом, сила, масштаби, продуманість і своєчасність його духовно-релігійних смислів обумовили їхній розвиток у найрізноманітніших сферах життя тогочасного суспільства: від економічної мотивації до натхненної праці до побудови освітньо-виховних систем, зокрема педагогічної моделі ордену єзуїтів, духовно-педагогічні та організаційно-ідеологічні засади якої запропонували вдалу педагогічну інтерпретацію духовно-релігійних та етико-антропологічних ідей руху «девотон».

Про знайомство засновника єзуїтської педагогіки Ігнатія Лойоли з програмними працями «Нового благочестя», зокрема твором Фоми Кемпійського «Про наслідування Христа», свідчать його записи в його автобіографії – «Заповіті прочанина» [5, с. 16]. Більше того, герменевтика та текстуально-педагогічний аналіз посібника з духовного виховання – «Духовних вправ» [11] Ігнатія Лойоли дають підстави стверджувати про його насичення духовно-педагогічними ремінісценціями (з лат. *geminiscentia* – спогади) з творів руху «девотон». Нарешті, слушною видається думка католицького теолога Ж. де Гібера про те, що емоційна, методична і просвітницька побожність «Нового благочестя» володіла особливою духовною життєздатністю та здійснила суттєвий вплив на різні кола суспільства, що виключило можливість його «невтручання» в становлення педагогічного мислення першого єзуїта. Більше того, дослідник, говорячи про педагогічні ідеї, що об'єднують єзуїтів і гуманістів європейського

Відродження, пояснював точки дотику саме спільним джерелом – учителем «*Devotio moderna*» [1, с. 570] (див. покликання 3).

Утім, найістотнішою аргументацією щодо ціннісно-сміслового впливу руху «девотон» на генезу єзуїтської педагогічної системи були характеристики її ідейно-теоретичних та організаційно-педагогічних засад. Насамперед, «Нове благочестя» збагатило аксіологічні засади педагогічної моделі Товариства Ісуса філософсько-антропологічними положеннями про індивідуальне благочестя, духовну активність і побожну ініціативу особистості. У трактаті «Нового благочестя» «Про наслідування Христа» Фома Кемпійський зазначав: «Ризики труднощів і важкість боротьби – ось що багатьох відволікає від успіху і від ревності в удосконаленні. Той більше за всіх має здобутки в добродієвності, хто мужньо намагається перемогти» [16, с. 37]. Як підкреслювала сучасна дослідниця пізньосередньовічних європейських релігійних рухів М. Логутова, попри те, що дихотомія «загального» й «індивідуального» визначала характер «Нового благочестя», усе ж центральне місце в його релігійній етиці належало ідеї особистісного самовдосконалення, шлях досягнення якого лежав через щоденну духовну працю та виховання в собі людської природи Христа [10, с. 161-162], а принциповою новацією «девотон» була індивідуалізація релігійності через індивідуальне духовне очищення [9, с. 233].

Саме такі міркування були відтворені в розробці педагогічного ідеалу Товариства Ісуса. Учителі-єзуїти до числа головних духовно-моральних показників особистості зараховували активність, зусилля, самовіддану працю, волю до індивідуального самовдосконалення, відвагу, натхнення, вони рішуче засуджували лінощі, байдужість, закликали до боротьби проти відчаю та невпевненості [11, с. 511-513]. Єзуїтська педагогічна модель запропонувала тогочасній молоді суттєво нове бачення співвідношення цінностей «індивідуального» та «колективного». Із цього приводу дослідник Д. Шмонін говорив: «Лойоли вдалося узгодити порядок із максимальною свободою індивіда. Особиста свобода і готовність об'єднатися, відсутність регламентації там, де вона непотрібна й чіткість норм, де вони виявляються необхідними – це і є унікальність ордену. Те, що індивідуальність набула особливої цінності, виявилось не лише в теологічних курсах (за своїм змістом вони були гуманістичними, адже в центрі міркувань мислителів була людина – О. Л.), але й в практичній діяльності Товариства Ісуса. Кожен єзуїт відчував себе соціальним атомом, але при цьому розумів, що орден регламентує все його життя» [18, с. 75].

Духовно-педагогічні ідеї «Нового благочестя» та престиж гуманістичних положень про індивідуальність, визначали індивідуалізацію педагогічного процесу в єзуїтських колегіумах. Шкільний статут Товариства Ісуса «*Ratio Studiorum*» закликав учителів піклуватися про успіхи кожного школяра [13, с. 314], диференційовано підходити до оцінювання навчальних досягнень [14, с. 47-48], а «Конституції» передбачали механізм реалізації індивідуального підходу – диспензу (можливість винятку з загальних правил і норм у визначенні відношення до конкретного учня) [15, с. 364; 20].

Крім того, Ігнатій Лойола, описуючи хід виконання духовних вправ, підкреслював, що у разі, якщо учитель помітить, що учня охоплюють відчай і спокуси, то нехай стережеться суворості й строгості в поводженні з ним, а навпаки, буде привітним і лагідним, заохочує й зміцнює його для майбутньої

праці. Перший єзуїт, закликав учителів розважливо враховувати умови життя й якості учнів, допомагати їм впоратися з перешкодами, з якими вони зіштовхуються піз час виконання вправ [11, с. 417, 419].

Ідейно-педагогічний вплив руху «девотон», виявився, також, в утвердженні християнської етико-моральної орієнтації педагогічного процесу в колегіумах Товариства Ісуса. У «Ratio Studiorum» мета діяльності викладача трактувалася як «докладання особливих зусиль для того, щоб спрямовувати учнів любити Бога, а також любити чесноти ..., підтримувати учнів добродієм прикладом життя, не втрачати можливостей для напучення, плекати чесноти, гідні християнина» [13, с. 311]. Християнські чесноти Ігнатій Лойола поділяв на основні, богословські та моральні, відводячи центральне місце вірі, надії, любові, справедливості, домірності, мужності, волі та зусиллям [11, с. 515]. Розбудові християнських чеснот слугували виховні практики в ордені єзуїтів, які вітчизняна дослідниця Т. Шевченко виокремила концептами «desere, movere, delectare» – «повчати, спонукати, розважати» [17, с. 242]. Вихованню чеснот побожності, скромності, добросовісності й ревності сприяли диспути, декламування творів, участь молоді у богослужіннях, сповіді, участь у релігійних братствах (Маріїнських содаліціях), виконання духовних вправ, система заохочень, принцип змагальності, партнерство і лідерство, піклування про фізичне здоров'я учнів, шкільний театр, вистави, урочистості тощо. Відтак, педагогічний зміст етико-моральної ідеології «Нового благочестя» був впроваджений єзуїтами у широкій освітньо-виховній практиці.

Розвиток в єзуїтській педагогічній системі набули й організаційні форми існування «Нового благочестя». Окрім функціонування об'єднань «Братів спільного життя», рух «девотон» започаткував духовне керівництво школярами. На межі XV-XVI століть його учасниками в Нідерландах було створено мережу гуманістичних шкіл (школи Девентора, Утрехта, Зволе). Варто згадати, що саме з цих шкіл вийшли видатні постаті європейського гуманізму – Р. Агрікола, Еразм Роттердамський, М. Коперник, М. Лютер, засновник єзуїтів Ігнатій Лойола [4, с. 184]. Лідерами «Нового благочестя» було засновано не лише школи, але й гуртожитки для бідних учнів (конвікти), у яких їжа та помешкання надавалися безкоштовно. Навчання тривало 8 років. В його основі були колоквиуми – емпіричні бесіди на благочестиві теми, що відповідало проторенесансній ідеї про єдність освіти та християнського виховання [9, с. 242]. Піклування про школярів («cura animarum») відповідало проторенесансним духовно-релігійним ідеям про активне благочестя, небайдужість та ініціативу в громадському та суспільному житті.

Єзуїтська інтерпретація вказаних організаційно-педагогічних форм виявилася у заснуванні орденських домів, колегіумів, бурс, конвіктів для освіти й виховання орденської та світської молоді, у створенні широкої мережі соціальної інфраструктури, що дала змогу реалізувати гуманістичну ідею єдності соціальних та освітніх послуг як перспективний напрям розвитку педагогічного середовища ранньомодерної доби.

Просвітницько-проповідницька діяльність – ще один напрям ідейно-педагогічної взаємодії «Нового благочестя» та педагогічної ініціативи ордену єзуїтів. Проповідь християнських істин була однією серед головних форм реалізації духовно-педагогічних ідей у соціокультурному просторі XV-XVI століть.

Підсумовуючи варто відзначити, що в сучасних історико-педагогічних дослідженнях думка про те, що нідерландський рух «побожних» відіграв вагомую роль у генезі європейського гуманізму, є визнаною. У статті ми розглянули, що духовно-педагогічна ідеологія «Нового благочестя» перебувала в тісному ціннісно-смысловому та організаційно-педагогічному зв'язку з формуванням духовно-педагогічної ідентичності освітньої системи ордену єзуїтів. Релігійно-етичні ремінісценції руху «девотон» були відтворені в орденських документах та інших творах щодо організації освіти й виховання молоді, а дидактична спрямованість «Нового благочестя» далася взнаки у реалізації європейського шкільництва у ранній Новий час, а авангарді якої цілком небезпідставно перебувала педагогічна ініціатива Товариства Ісуса.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гибер Ж. Духовность Общества Иисуса. Исторический очерк / Ж. де Гибер ; пер. с итал. В. Басмова. – М. : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2010. – 680 с.
2. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) / Б. В. Год. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.
3. Григорьева И. Л. Эразм Роттердамский и духовная культура Нидерландов XIV-XV вв. / И. Л. Григорьева // Вестник Новгородского гос. ун-та. Серия : Исторические науки. – 2000. – № 15. – С. 8–15.
4. Гурьянова Т. Н. «Новое благочестие» и его роль в становлении гуманистического движения в Германии / Т. Н. Гурьянова // Вестник Казанского технологического ун-та. Серия : Исторические науки. – 2010. – № 3. – С. 182–185.
5. Заповіт прочанина : автобіографія святого Ігнатія Лойоли, засновника єзуїтів / пер. з англ. А. Маслюх. – Львів : Свічадо, 2003. – 98 с.
6. Кихле Ш. Игнатий Лойола. Учитель духовности : пер. с нем. / Ш. Кихле. – М. : Истина и Жизнь, 2004. – 208 с.
7. Лавріненко О. А. Вплив католицького ордену єзуїтів на розвиток педагогічної майстерності у Львівській Братській школі XVI-XVII ст. / О. А. Лавріненко // Професійна освіта : педагогіка і психологія : українсько-польський щорічник / за ред. І. Зязюна, Н. Ничкало, Т. Левовицького, І. Вільш. – Ченстохова ; Київ : АІД, 2010. – Вип. XII. – С. 379–385.
8. Логутова М. Г. Значение «Devotio moderna» («Нового благочестия») для северного Возрождения и Реформации / М. Г. Логутова // Культура Возрождения и средние века. – М. : Наука, 1993. – С. 63–73.
9. Логутова М. Г. Истоки и организационные формы «Нового благочестия» / М. Г. Логутова // Средние века. – М. : Наука, 2000. – Вып. 61. – С. 225–253.
10. Логутова М. Г. К постановке проблемы личности в позднесредневековом религиозном движении «Новое благочестие» / М. Г. Логутова // Человек в культуре Возрождения. – М. : Наука, 2001. – С. 161–170.
11. Лойола И. Духовные упражнения / И. Лойола ; пер. с лат. С. Лихаревой // Орден иезуитов : правда и вымысел : сборник / сост. А. Лактионов. – М. : АСТ МОСКВА, 2007. – С. 413–528.
12. Омэнн Дж. Христианская духовность в католической традиции / Дж. Омэнн ; пер. с англ. Н. Вакуленко. – Рим ; Люблин : Изд-во Святого Креста, 1994. – 415 с.
13. Порядок и устройство занятий в Обществе Иисуса // Шмонин Д. В. «Порядок и устройство». К публикации раздела «Ratio Studiorum» (1599) // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – СПб. : Изд-во РХГА, 2011. – Т. 12. – Вып. 4. – С. 311–326.
14. Ratio studiorum : Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / пер. з лат. Р. Паранько ; пер. з англ. А. Маслюх. – Львів : Свічадо, 2008. – 252 с.

15. Св. Ігнатій з Лойоли. Конституції Товариства Ісуса з Деклараціями / Ігнатій з Лойоли // Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми / пер. з англ. А. Маслюх. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 55–408.

16. Фома Кемпийский. О подражании Христу / Фома Кемпийский ; пер. с лат. К. П. Победоносцев. – Одесса : [Б. и.], 2007. – 154 с.

17. Шевченко Т. М. *Docere, movere, delectare* : виховні практики єзуїтських шкіл ранньомодерного часу / Т. М. Шевченко // Труды Київської Духовної Академії. – К. : Вид. від. УПЦ, 2013. – № 19. – С. 241–270.

18. Шмонин Д. В. В тени Ренессанса : вторая схоластика в Испании / Д. В. Шмонин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 277 с.

19. Monumenta Ignatiana. Seriea Prima. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Jesu Fundatoris. Epistolae et Instructiones : v 12 t. / Ignatii de Loyola. – Matriti : Typis Gabrielis Lopes del Horno, 1903-1911. – Tomus Primus. – 1903. – 809 p.

20. Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Nova Editio ex integro refecta : v 7 vol. / ed. L. Lukacs. – Romae : APUD "Monumenta Historica Soc. Iesu", 1965-1992. – Vol. I : 1540-1556. – 1965. – 683 p.

ALEXANDER LAVRINENKO

SPIRITUAL PEDAGOGICAL REMINISCENCES OF THE PROTO- RENAISSANCE MOVEMENT «DEVOTIO MODERNA» IN A VALUABLE SANITARY FORMING OF UNIVERSUM OF THE PEDAGOGICAL SYSTEM OF THE JESUIT ORDER

The formation of the pedagogical initiative of the Jesuit order was in the era of profound socio-cultural, spiritual-religious and world-view changes, the scale and civilization significance of which justified the value-semantic synthesis as the main line of the structure of its ideological and pedagogical identity. The multidimensionality of the pedagogical system of the Jesuit order is due to the influence on its principally semantic foundations of early-cultural cultural-axiological and philosophical-anthropological paradigms («Parisian method», Renaissance and Christian humanism, post-Trident spirituality), a special place among which is belonged to the Dutch religious and ethical movement «Devotio Moderna» («Modern devotion»).

This article is devoted to a conceptual analysis of the influence of the ethical-anthropological and spiritual-pedagogical ideas of the proto-Renaissance movement «Devoton» on the formation of the axiological and ontological foundations of the pedagogical system of the Jesuit order. The author focuses on the proto-Renaissance sources of such Jesuit pedagogical priorities as the ethical-moral orientation of the pedagogical process, the position of individual efforts as ways of forming a personality, the magnification and development of the talents and abilities of the student, and the unity of the individual and collective in the organization of the educational process.

It is concluded that the basic ideas of the religious and ethical teaching «Modern devotion» were recognized in the spiritual and pedagogical priorities of the Jesuit pedagogical model of caring for young people. Moreover, the proto-renaissance argument of the Devoton movement on the individual and active approach to spirituality played a significant role in the development of new pedagogical ideas of the Jesuit order, the main place among which belongs to the medal model of «cura personalis» and the modern paradigm of the Christian integral, Holistic and solidarity humanism.

It was concluded that the spiritual and educational vectors of the «Modern devotion» played a significant role in the formation of the pedagogical identity of the Society of Jesus, in the value-semantic basis of which were put Christian-humanist lines of active spirituality, individual piety and pedagogy of prayer.

Keywords: *Jesuit order (the Society of Jesus), the pedagogical system, «Devotio Moderna» («Modern devotion»), spiritual and pedagogical values, didactic-educational senses, the proto-Renaissance movement, Christian humanism, religious and ethical teachings, Thomas Kempis, Ignatius Loyola.*

Одержано 10.02.2017 р.